

Egyetemes tudomány a világ végén

Jelen tanulmány doktori értekezésem egy eddig publikálatlan fejezetének javított változata.¹ A disszertáció a híres herborni enciklopédista, Johann Heinrich Alsted (1588–1638) erdélyi műveit elemzi. Elsősorban a millenarista egyetemes tudomány programjához köthető gyulafehérvári – latin, görög és héber-káldeus nyelvű – elemi grammatikákat s azoknak kombinatorikus módszerét; az 1649-ben posztumusz megjelentetett *Cyclognomonica oratoriát*, vagyis az 1630-as *Encyclopaedia septem tomis distinctát* kombinatorikusan mozgósító szónoklattant; s a módszer tökéletesített változatát, a *Reformatio philosophiaet* mutatja be azzal együtt, hogy kitér többek között Alsted és Szenci Molnár Albert egyetemes költészettani megfontolásaira s a herborni enciklopédisták háromságos világképének elemzésére is. Továbbá új források tükrében megállapításokat tesz Alsted és tanítványa, Johann Heinrich Bisterfeld szellemi kapcsolatára vonatkozólag is. Az MTA Irodalomtudományi Intézetében elfogadott kutatási programom (*Apáczai Csere János és a herborni enciklopédisták szellemi öröksége Erdélyben*) logikus folytatása doktori kutatásaimnak.

A tudományok reformációjának betetőzése

A bemutatandó *Veraedus ad Perillustrem Dominum [...] Wolfgangum Hoffmannum, Liberum Baronem in Grünpühel [...] e Transylvania in Moraviam expeditus Johanne Henrico Alstedio* immár második kiadása egy

SZENTPÉTERI MÁRTON
Egyetemi tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar nyelv és irodalom, illetve esztétika szakjain végezte. Munkahelye: 2005 óta egyetemi adjunktus a Moholy-Nagy Művészeti Egyetemen, és fiatal kutató az MTA Irodalomtudományi Intézetének reneszánsz osztályán. Kutatási területei a kora újkori eszmetörténettől a modern designelméletig terjednek, jelenleg Apáczai Csere János bölcséleti életművének újraértékelésén dolgozik. Az irodalomtudományok doktora (Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2005).

olyan nyomtatványnak, amely a *Colophon de Reformatione Philosophiae ac reliquarum facultatum; subjiciendus censurae illorum, qui naevos tum suos, tum suorum praeceptorum et discipulorum agnoscunt, atque sublatos cupiunt* című könyvet hirdeti, ismerteti.² E könyv egyetlen nyomtatott példányáról sem rendelkezünk bibliográfiai adatokkal, egyelőre éppígy ismeretlen a kézirat holléte is.³ Alsted a *Veraedus* e második kiadásának Hoffmannhoz írt ajánlását Gyulafehérvárt, 1637. január 12-én dátumozta, s azt is állítja, hogy a *Colophon* az előző év végén (*sub finem superioris anni*) készült el. Korábban a *Turris David* 1633 szeptemberében, Gyulafehérvárt kelt előszavában szerzőnk már hivatkozott egy bizonyos *Reformatio philosophiae* című könyvére, amely akkor még csak készülőben volt.⁴ A *Prodromus religionis triumphantis* 1635-ös keltezésű ajánlásában ugyanilyen természetű hivatkozással lehet találkozni.⁵ Az 1633-ban befejezett *Trifolium propheticum*-ban ugyancsak arról olvashatunk, hogy a szerző *Reformatio philosophiae* című munkája akkor már készülőben volt.⁶ Ha hihetünk a *Veraedus*-ban olvasottaknak, akkor tehát Alsted *Colophon de Reformatione philosophiae ac reliquarum facultatum...* címmel, 1636 végén készült el a mai ismereteink szerint nyomtatásban soha meg nem jelent művel.⁷

A *Veraedus* lényegében két részből áll. Alsted egyfelől általánosságban – tegyük hozzá, meglehetősen szűkszavúan – ismerteti módszerét, majd pedig két példát ad, a *Circulus lexicust* és a *Circulus historicust*.⁸ Az általános ismertetést megelőzi a mecénatúráról szóló fejtegetés és Hoffmann patrónusi tevékenységének, illetve könyvtárának dicsőítése: „És bizony a jobb műveket rendkívül szereted, s ápolod azokat, akik a Szentírással szorgalmasan foglalkoznak, ugyanakkor a legjobban felszerelt könyvtárral (*bibliotheca instructissima*) bírsz, ami a művek anyja (*matrix literarum*) és a tudósok dajkája (*nutrix literatorum*).”⁹

Alsted igazi humanistaként, antik példával nyitja a *Veraedus* szövegét. Úgy van ez, ahogy Homérosz int az *Odüsszeia* tizenegyedik énekében: azoknak, akik boldogan kívánnak hajózni, jó szélre (*ventus secundus*) és evezésre (*remigatio*) van szükségük. A jó szél Istentől való, az evezés pedig a tengerészekről. Ám a vitorlázás (*velificatio*) is a tengerészekről függ, hiszen csak a jól kivont vitorlák szárnyalnak a jó széllel.¹⁰ Az emberi társadalomban, mely Alsted szerint folyamatos hajózás (*navigatio continua*), s ezen belül is az egyetemi emberek életében mindez kiváltképpen így van.¹¹ Ugyanis, ha valaki az Enciklopédia széles Óceánját boldogan szeretné behajózni, a jó szelet Istentől, jámbor könyörgésekkel kell kérnie és azontúl megnyernie, a megfelelő vitorlavezetést a deáki dolgok patrónusaitól kell kívánnia és remélnie, a bölcs evezést pedig a mesterektől várhatja és kérheti.¹² *Pietas* és *humanitas* – azaz hitbéli kegyes meggyőződés, humanista mecénatúra és pedagógia – ily módon kapcsolódnak össze a *Veraedus* metaforikus nyelvvezetésében. Alstednek, az istenfélő és nagy tudású humanista préceptornak, hogy ezen új enciklopédiáját sikeresen népszerűsíthesse, már most csak egy dologra volt szüksége, egy bölcs patrónus támogatására. Wolfgang Hoffmann morvaországi nemesember tudománypártoló szerepére. Alsted figyelmét Samuel Hartlib körének jeles figurája,

Cyprian Kinner hívta fel, talán épp akkor, amikor 1635-ben, Erdélyben járt.¹³ Mindenképp elgondolkodtató, hogy Alsted ezen ajánlás tanúsága szerint sem talált igazi támogatóra I. Rákóczi Györgyben pánszofikus terveit illetően, s továbbra is a már fiatalkora óta – a csehországi és sziléziai mellett – meglévő morvaországi orientációja mentén tájékozódik patrónust keresendő.¹⁴ A *Veraedus* ma ismert egyetlen példánya immár második kiadása a *Colophon*ból származó mutatványoknak, az első kiadás talán ajánlás nélkül, vagy talán valamely erdélyi patrónushoz, netán a fejedelemhez szóló ajánlással jelenhetett meg, mindenesetre – a második kiadás szükségességéből következtethetően – mindenképpen sikertelenül.

Taxonómiák

A *Veraedus* tanúsága szerint a *Colophon* huszonnyolc fejezetből állt (1. táblázat), ezek a következők: 1. a lexika és a grammatika; 2. a retorika; 3. a logika; 4. a szinkretikus szónoklattan (*Oratoria*) és a poétika; 5. a négy Praecognita (*quator Praecognita, quae omnibus facultatibus et disciplinis sunt praemittenda*); 6. a metafizika; 7. a lélektan (*Pneumatica*); 8. a fizika; 9. a matematikai tudományok (*disciplinae mathematicae*); 10. a praktikus filozófia (*Philosophia practica*) – azaz az etika, a gazdaságtan (*Oeconomica*) és a politika; 11. a teológia; 12. a jog (*Jurisprudentia*) és az orvostudomány (*Medicina*); 13. a kritika (*Critica*); 14. a kronológia (*Chronologia*); 15. a Szentírást követő egyetemes enciklopédia (*universa Encyclopaedia secundum Scripturas sacras*); 16. Ramon Llull művészete (*ars Lullianae*); 17. a hieroglifatan (*Hieroglyphica*); 18. a szó- és gondolatbőséget tanító doktrína (*doctrina tradens copiam verborum et rerum*); 19. a klasszika-filológia (*Philologia antiquaria*); 20. az Újtestamentum saját szent filológiája (*Philologiae sacrae novi testamenti propriae*); 21. a szent névtan (*Onomatologia sacra*); 22. a Biblia latin változata (*Latina versio Bibliorum*); 23. a (keresztény) kabbala; 24. az alkímia; 25. Giovanni Pico della Mirandola *Conclusiones nongentae* (*Conclusionum Joannis Pici Mirandulae*); 26. a mitológia (*Mythologiae*); 27. minden tudomány gyakorlása (*exercitationis omnium disciplinarum*) és végül 28. a Jaques Capell szerint való matematikai-kronológiai kalkulusnak (*calculus mathematico-chronologicus ex mente Capelli*) megreformálása. A *Colophon* tudományrendszerezése tehát a könyv tizenharmadik fejezetéig – összevonásoktól és egy sorrendcserétől (*Philologia–Praecognita*) eltekintve – lényegében megegyezik az utolsó nyomtatásban megjelent enciklopédiáéval (2. táblázat). Ezt követően azonban komoly változásokra lehetünk figyelmesek: 1. itt a mechanikai tudományok gyakorlatilag hiányoznak,¹⁵ 2. új, vagy az 1630-as rendszerezéskor nem centrális témák jelennek meg önálló fejezetekben (például a nyilván a *Triumphus bibliorum*ban kidolgozott bibliai enciklopédizmus a 15.-ben, vagy Pico della Mirandola *Conclusionese* a 25.-ben), 3. az 1630-as rendszerezésben perifériális, a *Farragines disciplinarum*ba került tudományok, mint Llull művészete, a kabbala vagy az alkí-

A Colophon de Reformatione philosophiae (c. 1636) taxonómiája

1. Lexica et Grammatica
2. Rhetorica
3. Logica
4. Oratoria et Poetica
5. Quator Praecognita, quae omnibus facultatibus et disciplinis sunt praemittenda [A négy precognita elméletét Alsted Giacopo Zabarella <i>De tribus praecognitibus</i> ának felhasználásával, Keckermann kiegészítéseivel 1612-ben, <i>Philosophia digne restituta: libros quator Praecognitorum complectens</i> címmel, Herbornban publikált módszertani könyvében dolgozta ki először: I. Archelogia, de principiis disciplinarum. (Vö. <i>Encyclopaedia</i> , Lib. III.) II. Hexilogia, de habitibus intellectualibus. (Vö. <i>Enc.</i> , Lib. I. „Doctrina de habitibus mentis.”) III. Technologia, de natura et differentiis disciplinarum. (Vö. <i>Enc.</i> , Lib. II. „Doctrina de proprietatibus, ordine et numero disciplinarum.”) IV. Canonica, de modo discendi. (Vö. <i>Enc.</i> , Lib. IV. Didactica. „Doctrina de studio disciplinarum.”)]
6. Metaphysica
7. Pneumatica
8. Physica
9. Disciplinae mathematicae
10. Philosophia practica
11. Theologia
12. Jurisprudentia et Medicina
13. Critica (Vö. <i>Enc.</i> , Lib. XXXV.)
14. Chronologia (Vö. <i>Enc.</i> , Lib. XXXIII.)
15. Universa Encyclopaedia secundum Scripturas sacras (Vö. <i>Triumphus bibliorum</i>)
16. Artis Lulliana (Vö. <i>Enc.</i> , Lib. XXXV.)
17. Hieroglyphica (Vö. <i>Enc.</i> , Lib. XXXV.)
18. Doctrina tradens copiam verborum et rerum (Vö. <i>Enc.</i> , Lib. XXXV.)
19. Philologia antiquaria
20. Philologia sacra novi testamenti propriae
21. Onomatologia sacra
22. Latina versio Bibliorum
23. Kabbala (Vö. <i>Enc.</i> , Lib. XXXV.)
24. Alchymia (Vö. <i>Enc.</i> , Lib. XXXV.)
25. Conclusiones Joannis Pici Mirandulae
26. Mythologia (Vö. <i>Enc.</i> , Lib. XXXV.)
27. Exercitatio omnium disciplinarum
28. Calculus mathematico-chronologicus ex mente Capelli ¹⁶

Az Encyclopaedia (1630) taxonómiája

Tomus primus Encyclopaediae: Quator Praecognita Disciplinarum
I. Hexilogia (Lib. I.)
II. Technologia (Lib. II.)
III. Archeologia (Lib. III.)
IV. Didactica (Lib. IV.)
Tomus secundus: Philologia
I. Lexica (Lib. V.)
II. Grammatica (Lib. VI.)
III. Rhetorica (Lib. VII.)
IV. Logica (Lib. VIII.)
V. Oratoria (Lib. XI.)
VI. Poëtica (Lib. X.)
Tomus tertius: Philosophia Theoretica
I. Metaphysica (Lib. XI.)
II. Pneumatica (Lib. XII.)
III. Physica (Lib. XIII.)
IV. Arithmetica (Lib. XIV.)
V. Geometria (Lib. XV.)
VI. Cosmographia (Lib. XVI.)
VII. Uranometria (Lib. XVII.)
VIII. Geographia (Lib. XVIII.)
IX. Optica (Lib. XIX.)
X. Musica (Lib. XX.)
Tomus quartus: Philosophia practica
I. Ethica (Lib. XXI.)
II. Oeconomica (Lib. XXII.)
III. Politica (Lib. XXIII.)
IV. Scholastica (Lib. XXIV.)
Tomus quintus: Tres superiores facultates
I. Theologia (Lib. XXV.)
II. Jurisprudentia (Lib. XXVI.)
III. Medicina (Lib. XXVII.)
Tomus sextus: Artes mechanicae
I. Artes mechanicae in genere (Lib. XXVIII.)
II. Artes mechanicae mathematicae (Lib. XXIX.)
III. Artes mechanicae physicae (Lib. XXX.)
Tomus septimus: Farragines disciplinarum, seu disciplinae compositae
I. Mnemonica (Lib. XXXI.)
II. Historica (Lib. XXXII.)
III. Chronologia (Lib. XXXIII.)
IV. Architectonica (Lib. XXXIV.)
V. Quodlibetica (Lib. XXXV.)

mia centrális szerephez jutnak, önálló fejezetek szólnak róluk. Ez a hangsúlyeltolódás is egyértelműen mutatja a kései Alsted megújuló érdeklődését a fiatalkorában oly igen kedvelt szinkretikus tendenciák iránt, mint például az *ars Lulliana*, az alkímia, Pico konklúziói, avagy az okkult bölcsélet iránt.¹⁷

Intellektuális csodaszer

E megújuló érdeklődés tanúbizonysága az is, hogy a *Colophon* – szerzője szándéka szerint – kombinatorikus eszköz, mégpedig olyan, amelyik formalizálni és bizonyos mértékig mechanizálni tudja az elmélkedést (*meditatio*), az írást (*scriptio*) és a beszédek (*dissertatio*) elkészítését. Mint ilyen tehát a kora újkori *ars combinatoria* jeles példája, amely sok szálon kapcsolódik Ramon Llull művészetének korabeli recepciójához, s így egyúttal a kora újkori keresztény kabbalához is.¹⁸ Alsted ciklognomonikának nevezi a *Colophont*, s ez a terminus nála mindig a főként 16. századi lullisták, de mindenekelőtt Cornelius Gemma *De arte cyclognomicája*, Giordano Bruno különféle művei – így például Alstedtől kiadott *Artificium perorandija* –, magának Llullnak – Lazarus Zetzernertől válogatott – művei, illetve Giasone Denores retorikai tárcsái által ihletett tudományt jelentett.¹⁹

A kora újkori egyetemes módszertani reform olyan eszközei, amelyeket Alsted ciklognomonikának tart, első látásra valóban „intellektuális csodaszereknek” (Klaniczay Tibor) tűnnek, legalábbis ami gyors hatékonyságukat hirdető stílusukat illeti. „Hatalmasságod, e célul kitűzött reformációt hirdeti hát e Postállóm: mégpedig a rövidebb utat (via compendaria) az elmélkedés, írás és beszélés gyors módjára (modus extemporaneus)” – írja Alsted Hoffmann-nak.²⁰ A *via compendiosa* kifejezést már Cornelius Gemma is használja *De arte cyclognomica* című könyvében, ott tehát, ahol az Alsted alkalmazta ciklognomonika műszó is eredetét leli.²¹ A *modus extemporaneus* kifejezés sem ismeretlen a régi magyar irodalomelméletben, gondoljunk csak a Váradon megjelent szónoklattani kompendiumra, az *Orator extemporaneusra*.²² E fordulatok a kortárs pánszofista könyvcímek – a *panaceák*, *clavisok*, *scientia generalisok* és *mathesis universalisok* – között egyáltalán nem számítanak olyan különlegesnek. „Bárki tehát, aki sima és könnyű úton, dicsőséggel és haszonnal szeretne elérni a bölcsesség és az ékesszólás kimagasló templomához, így – félretéve minden más segédletet – biztosra mehet” – folytatja Alsted módszere dicséretét.²³ A „*sepositis omnibus aliis adminiculis*” fordulata eszünkbe juttathatja a gyulafehérvári Bethlen Kollégium tanulói számára írt latin grammatikai rudimenta azon sorait, ahol Alsted arra buzdítja ifjú olvasóit, hogy félretéve minden más könyvet (*sepositis aliis libris*), csak a rudimentát használják ezentúl a nyelvtanuláshoz.²⁴ E fordulatok szerfeletti optimizmusa minden bizonnyal lullista eredetű Alstednél.²⁵

Végül idézzünk még egy optimista mondatot a *Veraedus* Alstedétől: „és tátott szájjal elismered majd [ti. Hoffmann], hogy ez a ciklognomonika a minden tudományok lényegéről szóló fejtegetés módszerét foglalja magában.”²⁶

Körkörös módszer és a tudományok körei

Alsted ciklognomonikán mindig olyan cirkulusokat alkalmazó kombinatorikus módszert ért, amely a topikus szerkezetű, statikus enciklopédia inventív mozgósítására képes. Benne a fogalmak mindig a legmegfelelőbb módon kapcsolódnak össze, hiszen egyesülésüket a világ háromságos természetét visszaadni képes *immetio* garantálja, arról nem is beszélve, hogy a cirkuláris módszer a világ geometriai és ismeretelméleti értelemben vett tökéletességének alapelveit követve dolgozik.²⁷ Alsted a *Colophon*ról a *Veraedus* végén azt állítja, hogy módszerének két érdeme van, tudniillik hogy egyszerre „*genesis et analysis cyclica*”.²⁸ Vagyis egyszerre képes a disciplinák csontvázát jelentő közhelyek létrehozására (*compositio*), illetve azok boncolgatására, avagy vizsgálatására is (*resolutio*). A genezis nem más, mint a disciplinák alapelveiből történő felépítése, ami a megfelelő alapelvek – axiomatikus vagy szillogisztikus – kombinációjával érhető el. Az analízis épp ennek az ellenkezőjét jelenti, azaz a disciplinák alapelveikre történő lebontását. Mint kiderül, ez mindegyikük próbaköve (*lydius lapis*), azaz, ha egy disciplina alapelveiben hibás, úgy egészében is az.²⁹ Ez azt jelenti tehát, hogy a *Colophon* esetében egyfelől inventív eszközzel van dolgunk, amely a különféle disciplinák közhelyeit kapcsolja össze; egyszerű szabályok szerint meghatározott halmazoknak – vagyis a különféle módszeresen összeállított topikus kivonatoknak – elemeit rendeli egymáshoz.³⁰ Másfelől azonban analitikus módszerrel állunk szemben, amely a létrehozott propozíciókat képes felbontani, továbbbelemezni, mint majd a *Lexicus circulus*ból vett példán is látni fogjuk alább.

Alsted a *Colophont* ciklopédiának és enciklopédiának is nevezi egyszerre: „Mert a *ciklopédia* körkörös tudomány (*disciplina circularis*), míg az *enciklopédia* az összes tudnivalók köre (*circulus omnium facultatum*).”³¹ Az 1630-as enciklopédiában e párost még a szónoklattanban elbújtatott *cyclognomonica oratoria* és az enciklopédia topikus csontváza alkotta kettejük sajátosan „összekuszált hierarchiájában” (D. R. Hofstadter), a *Colophon* azonban immár, úgy tűnik, egyszerre testesíti meg a kombinatorikus algoritmust és az adatbázist is, amellet hogy a topikus enciklopédia tökéletesítése sem merült feledésbe Alsted számára. Arról nem is beszélve, hogy a *Colophon* biztosította, s általunk ma még egyelőre közvetetten sem ismert topikus kivonatok, delineatiók és színopszisok, illetve préceptumokból és regulákból álló sciagraphiák mellett Alsted más kivonatokon is dolgozott, mint például a *Manuductió*béli *Encyclopaediae Synopsisen*, az *Usus praecipuarum Encyclopaediae partiumon* és a *Hortulus artis inventivae suis areolis*

distinctus is.³² Mint arra majd később kitérek, megítélésem szerint a végső célt Alsted a *Colophon* és a „méltó módon helyreállított enciklopédia” (*Encyclopaedia digne restituta*) kettősében érte el. A ciklopédia tehát az a módszer, amellyel – különféle topikus kivonatok, avagy Alsted korábbi terminusával élve, filozófiai lexikonok nyersanyagát kombinálva – a végső enciklopédia tudnivalóinak rendjét megfelelően helyre tudjuk állítani. Ez a rend pedig *ad infinitum* biztosítja az egyszerre igaz, szép és jó gondolatok feltalálását.

Reformatio, revolutio, restitutio és instauratio

A *Colophon* tehát ciklognomonika, illetve ciklopédia és enciklopédia egyszerre – miként, ha nem is tökéletes módon, de a *cyclognomonica oratoria* és az 1630-as enciklopédia topikus csontvázának kettőse is az volt már. A tudományok a *Colophon* körkörös módszere által biztosítani vélt reformációja így tehát kapcsolatba hozható a *revolutio alphabetaria* Giovanni Pico della Mirandolától származó, keresztény kabbalista-lullista fogalmával is, hiszen minden ciklognomonika a „betűk forgatására” épül, márpedig ezt a kifejezést Alsted mind Llull módszerének leírására, mind pedig a keresztény kabbalában alkalmazza.³³ A tudományok reformációja ekképp pedig a cirkulusokra írt betűk és a hozzájuk rendelt közhelyek forgatása révén valósul meg, amikor a tudományok különféle körökre írt alapelvei az *immetatio* segítségével egyesülnek. A reformáció azonban nem csupán ezt jelenti itt! Az „előbbi igaz formájára, ábrázatjára hozás, formálás, illetve megújítás” – Szenci így fordítja magyarrá a szót – a tudnivalók megújításának azt a módját is jelenti esetünkben, amikor valójában egy valaha volt, őseredeti állapot, mégpedig egy eszményi szellemi állapot helyreállítása történik meg. A tudományok reformációja az enciklopédiabéli méltó rendjük helyreállítását, a bűnbeesés előtti paradicsomi idők tudása eszményi rendjének helyreállítását is jelenti. Így szolgálja hát a *Colophon* biztosította kombinatorikus meditáció az *instauratio imaginis Dei ad hominem* keckermanni–alstedi programját.³⁴ Hotson a *Colophon* az általános reformáció programját megcélzó hermetikus, illetve a rózsakeresztes diskurzusban érintett szerzők – Henning Scheunemann, J. D. Mylius, Oswald Croll és Johann Combach – műveivel hozza összefüggésbe.³⁵ Hogy mennyire nem légből kapott a *Colophon* valaminő millenarista ihletettséggű egyetemes reformációval kapcsolatos kontextusban említeni, ezt a *Turris David* már idézett előszava is alátámaszthatja, ahol a polemikus teológiai könyv olvasóit Alsted további témába vágó műveinek olvasására buzdítja. Úgy is, mint a *Turris David* kibővített nagyobb testvére, a *Turris Babel*; az Énekek énekét, a Dániel könyvét és János jelenéseit – tehát a legfontosabb millenarista bibliaforrásokat – kommentáló *Trifolium propheticum*; az Újtestamentumot kommentáló *Notas in Novum Testamentum* és végül a *Reformatio philosophiae* – azaz a *Colophon* olvasására. Kiemelkedően

fontos ebből a szempontból a *Prodromus religionis triumphantis* két évvel később született előszava! Itt a *Colophon* előzménye, a *Reformatio philosophiae*, a *Prodromus* rekongratív igényű teológiai enciklopédiája, immár egy teljes bibliakommentár, a *Turris Babel* és a méltó módon helyreállított új enciklopédia, az *Encyclopaedia digne restituta*, kontextusába kerül. Az alstedianus pánszófiát bizvást nevezhetjük tehát millenarista egyetemes tudománynak, hiszen az „igaz” és „győzedelmes vallás” (*vera et triumphans religio*), a „bölcsekedés helyes módjának rekonstrukciója” (*reformatio philosophiae*) és a „méltón helyreállított enciklopédia” (*encyclopaedia digne restituta*) szerzőjük manifeszt szándéka szerint egy egységet alkottak. Márpedig a kései Alsted számára a *vera religio* a kálvini hitvallás egy korántsem ortodox válfaja volt, telve millenarista várakozásokkal, s eképp még a háromságtagadókat is visszatéríteni kész, ironikus töltettel.³⁶

Alkalmazás

„Minden elmélkedés, írás és értekezés a legáltalánosabb, az általános és a legsajátosabb cirkulusból készül el. A legáltalánosabb cirkulus (*circulus generalissimus*) az összes tudomány minden, módszeresen elrendezett (*methodice dispositos*) terminusát nyújtja. Az általános cirkulus (*circulus generalis*) azon disciplinák megfelelő fogalmait tartalmazza, amelyeket a téma (*res proposita*) érint. A legsajátosabb (*circulus specialissimus*) azon különleges részek terminusait hordozza, amelyből ez vagy az a disciplina összeáll. Így a legáltalánosabb cirkulusból egy legyen, az általános a szabad és mechanikai diszciplínák száma szerint változzon, a sajátos hasonlóan sokféle legyen a disciplinák részeinek változatossága szerint. Mialtal, ha valaminő elmélkedés, írás vagy értekezés kerülne vizsgálatra, azt így kellene összeállítani: a tárgyalt dolog (*res proposita*) legyen a középpont, a disciplinák terminusai pedig alkossák a kör kerületét. Így ezen egyedüli vagy kombinált terminusok végtelenül sokféle módon (*in infinitis modis*) tudnak elismerően vagy tagadólag nyilatkozni az adott témáról. Ennek példáját itt mutatom a lexikai és a históriához való cirkulusokon, és mindezt úgy ismertetem, hogy a diák mindkét cirkulusban gyakorolhatja magát, mégpedig e módszerrel: Legyen kéznél valaminő lexikon,³⁷ s a tárgyalandó téma önként kínálkozó szavai (*obviae voces*) alkalmazkodnak majd az értekezéshez (*applicentur ad disserendum*). Úgy, hogy először megsokszorozódnak a mondatok, majd egyenként magyaráztatnak, vizsgáltatnak vagy bővítetnek, és így az *immetatio* segítségével (*beneficio immetationis*) bármelyik terminust bármelyikkel össze lehet kapcsolni előjárósók és kötősók révén állító, tagadó, összehasonlító és levezető módon.”³⁸

Jól látható, hogy Alsted módszerének sikeréért az *immetatio* szavától, hiszen a szerzőtől megfelelően kiválasztott fogalmak egymással való helyes összekapcsolódása min-

dig az „imreatio segítségével” (*beneficio imreatiois*) történik meg, vagyis a Teremtő triúnus természetét visszatükröző módon, úgy, amiként elménkben az intramentális dolgok kapcsolódtak harmonikusan egymáshoz a bűnbeesés előtt.³⁹ Érdemes felidézni az *imreatio* néhány meghatározását, melyek kifejezetten emlékeztetnek mindarra, amit az imént olvashattunk a *Colophon*ban. A mentális *imreatio* – írja Bisterfeld – az emberi gondolatoknak kölcsönös egyesülésében és közösségében merül ki, amikben bizonyos, különösen csodálatos és kölcsönös befolyással a gondolatok magukat kölcsönösen magyarázzák, vizsgálják, bővítik és sokszorozzák, amelyből szükségszerűen következik a szabad művészetek és a másodlagos – különösen a logikai – fogalmak *imreatiója*.⁴⁰ Amiként – írja másutt Bisterfeld – a dolgok pánharmóniája nem más, mint minden emberi tevékenység, elmélkedés és cselekvés mértéke és alapja, úgy az *imreatio* minden genezis és analízis ajtaja, kulcs az egyetemes enciklopédiához.⁴¹ Amikor Lull módszérének ismertetésekor Alsted azt írta az *Encyclopaediá*ban, hogy az egyik betű a másikat élteti, serkenti (*una litera alteram juvat*), akkor is arra az isteni teremtő nyelvre, a kabbalisztikus „világírás” (Eco) *imreatív* kombinatorikájára utalt, amely minden dimenziójában a teremtő Szentháromság belső dinamikájának felel meg, legalábbis a keresztény kabbalisták szerint.

Lássunk immár példákat a lexikai használatra! Első példák a *Circulus lexicus*ból, a téma (res proposita): *Christus*. Vegyünk példát az **A**-ból: **A** *Christo sumus redempti* (Krisztus váltott meg bennünket); vagy **Academiam** *vere divinam frequentat, qui Christum agnoscere satagit* (Aki Krisztus megismerésének eleget tesz, bizony gyakorta látogatja az isteni akadémiát). **B**. **Biblia** *sacra Christum proponunt nobis proram et puppimque salutis* (Krisztus szent Bibliája megmutatja nekünk üdvözlésünk alfáját-omegáját). **C**. **Cadaverosa** *est scientia, quae nihil Christi habet* (Halott az a tudomány, amely Krisztusból semmit sem bír). **D**. **Diabolum** *Christus vinit* (Az ördögöt Krisztus győzi le). **E**. **Ecclesiam** *Christus redemit suo sanguine* (Saját vérével váltja meg a hívők gyülekezetét Krisztus). **F**. **Facilis** *est via in coelum duce et comite Christo* (Könnyű a Krisztustól vezérelt és kísért út a mennybe). **G**. **Gehennam** *ne timeat, qui Christum habet* (Nem fél a pokoltól az, aki hisz Krisztusban). **H**. **Habere** *Christum est omnia habere* (Aki Krisztusban hisz, annak mindene megvan). **I**. **In** *Christo sunt omnes thesauri sapientiae* (Krisztusban van minden bölcsesség kincsestára). **Inanis** *est scientia, quae est extra Christum* (Hiábavaló az olyan bölcsesség, ami távol áll Krisztustól). **Lásd** *Christus est Leo de tribu Juda* (Krisztus Júda törzsének oroszlánja). [*Christus est*] **Lapis** *angularis in domo Dei* (Krisztus szilárd kő Isten házában). **M**. [*Christus est*] **Magister** *noster opt[imus] max[imus]* (Krisztus a legtökéletesebb tanítónk). **N**. [*Christus est*] **Nauclerus** *Ecclesiae* (Krisztus az Egyház hajóskapitánya). [*Christus est*] **Nodus** *veteris et novi Testamenti* (Krisztus kapocs az Új- és Ótestamentum között). **O**. [*Christus est*] **Omnibus** *omnia* (Krisztus minden mindenkiben). [*Christus est*] **Ovium** *suarum pastor* (Krisztus juhainak pásztora). **P**. **Propheta** *noster [est Christus]* (A mi profétánk Krisztus). **Q**. [*Christus est*] **Quies** *animae* (Krisztus a lélek

nyugalma). **R.** [*Christus est*] **Rex** *sui populi* (Krisztus népének királya). **S.** [*Christus est*] **Sol** *justitiae* (Krisztus az igazságosság Napja). **T.** [*Christus est*] **Turris** *credentium firmissima* (Krisztus a hívők legszilárdabb oszlopa). **V.** [*Christus est*] **Via** *ad coelum* (Krisztus az út a mennybe).

Alsted szerint tehát így lehet végtelen számú mondatokat a *Lexikai cirkulus* segítségével létrehozni. Most ha már ezek közül valamelyik mondatot kellene magyarázni, megvizsgálni vagy bővíteni, szerzőnk szerint mindezt csupán ebből a cirkulusból magából is teljesíteni lehet.⁴² A fentebbi mondatokból például a *Christus est rex sui populi* így lehet magyarázni, vizsgálni és bővíteni: **A.** *Christus est antecessor* suorum, *agens* cum illis, ut rex *aequus* cum suis subditis. (Krisztus alattvalóinak igazságos királya, bírása és előljárója.) **B.** *Christi regnum est ejusmodi, ut in illo non habeant locum immanes belluae, qui vivunt vitam belluinam.* Cum illis enim *Christus, et subditi ejus perpetuum gerunt bellum.* (Krisztus királysága olyan, amelyben nincs helye az iszonyú fenevadaknak, akik kegyetlen életet élnek. Mert amazokkal Krisztus és alattvalói örökké tartó háborút viselnek.) **C.** *Regnum Christi non est caducum, ut regna caetera, sed aeternum.* (Krisztus királysága nem ítéltetett pusztulásra, mint a többi királyság, hanem örökkévaló.) **D.** *Christus est rex regum, et Dominus dominantium.* *Regnum Christi non est mundanum, sed divinum.* (Krisztus a királyok királya és az urak ura. Krisztus királysága nem földi, hanem isteni.) **E.** *Christus habet subditos innumeros. Ergo est rex. Christus emit sibi populum peculiarem. Merito igitur dicitur rex illius populi, etc.* (Krisztus számtalan alattvalóval bír. Király tehát. Krisztus magának különleges népet választ. Méltán hívják tehát népe királyának.)

Összefoglalva: Alsted kiválaszt egy témát – ez esetben Krisztussal kapcsolatos mondatok létrehozása volt a cél –, majd mondatokat ír, kombinál ábécérendben – ez a *genesis* (avagy *compositio*). Azután kiválaszt egyet a mondatok közül, és azt variálja, bővíti és formálja tovább ábécérendben, azaz mai szóval paradigmatis és szintagmatikus transzformációkat végez – ez az analízis (másként a *resolutio*). Ahogy Alsted fentebb is írta, a ciklognomonikával csak mondatmagokat (különböző szintagmákat és prozódiciókat) hoz létre, ezeket azonban prepozíciók és kötőszók segítségével alakítja teljes, illetve hosszabb, összetettebb mondatokká; a kombinációkból melleleg mindig elég csak néhány olyan, ami megfelel adott céljainknak – ezt tudjuk az *Encyclopaedia Lull* művészetét ismertető fejezetéből.⁴³ Azt pedig a *Clavis artis Lulliana*éből tudjuk, hogy a ciklognomonika létrehozta prozódiciókat mindenekelőtt mindig vizsgálat alá kell vonnunk, s e *defensio*nak megfelelően lehet igazolni (*confirmatio*), avagy elvetni, illetve cáfolni (*confutatio*) azokat.⁴⁴

Ezek után nézzük végül, mit ír Alsted a cirkulusok együttes használatáról: Ha „ezt a Lexikai Cirkulust összekevered más teljes vagy részleges cirkulusokkal (*totales, vel partiales circulos*), például a transzcendentálék, a kategóriák (*praedicamentorum*), témák, argumentumok, axiómák cirkulusával és más végtelenül sokfajta cirkulussal, kétség-

kívül mellém állsz, és tátott szájjal elismered: ez a ciklognomonika a minden tudományok lényegéről való értekezés módszerét foglalja magában.”⁴⁵

A méltó módon helyreállított enciklopédia

A *Prodromus* már idézett előszavából azt is megtudhattuk, hogy Alsted a *Colophon* mellett az 1630-as topikus enciklopédia továbbfejlesztésén is dolgozott Erdélyben. Az *Encyclopaedia digne restituta*, azaz a méltó módon helyreállított enciklopédia, akárcsak a tudományok reformációját betetőző *Colophon*, Alsted enciklopedikus törekvéseinek utolsó állomását jelentette, ám e saját kezűleg emendált, margójegyzetekkel és betélapokkal teletűzdelt 1630-as enciklopédiapéldánynak éppúgy nyoma veszett, mint a *Colophon* kéziratának, s – tegyük hozzá – éppúgy nem talált fejedelmi támogatásra Erdélyben. Hogy létezett, nem csak a *Prodromus*-ból tudható. A *Hartlib Papers* több tételle is említi. Kiderül például, hogy a már említett Cyprian Kinner Erdélyben jártakor epigrammát is írt az új, akkor még készülőben lévő enciklopédiához. Az is tudható, hogy – akárcsak az 1639-ben, Herbornban posztumusz megjelentetett *Turris Babelt* és az ugyancsak Alsted halála után ugyanott, 1640-ben kinyomtatott *Trifolium propheticumot*, illetve az 1641-ben, Gyulafehérvárt megjelent *Prodromust* – az *Encyclopaedia digne restituta*t is nyomtatásra szánták az utódok. Alsted Ludwig nevű fia apja nyomdakész példányát visszavitte Herbornba, ahol az 1648-ban még biztosan megvolt. Az utolsó megjelent enciklopédia 1649-es lyoni másodkiadását annak kiadói mint a mester saját kezével javított változatát (*opus postrema auctoris manu limatum*) hirdették, noha az érdeemben nem tér el a korábbi kiadástól. Hotson további három fontos mozzanatra hívja fel a figyelmünket a témában. 1660-ban, Andreas Rothmann, a bécsi, császári kancellária tisztvisele, érdeklődik az új kiadás időpontja felől Herbornba írott levelében. 1697 táján maga Leibniz érdeklődik a jeles pietistánál, Heinrich Horchénél az állítólag még mindig Herbornban fellelhető Alstedtől javított példány után. Horche válaszában megerősítette Leibniz feltételezését, de arról tájékoztatta a filozófust, hogy a példány akkor épp nem a herborni főiskola könyvtárában, hanem az ifjabb Johann Jacob Pasornál, a könyvtárosnál, Georg Pasor és Christoph Corvinus leszármazottjánál volt. A továbbiakban azonban nyoma veszett a tételnek, ma nem lelhető fel sem Herbornban, sem Wiesbadenben.⁴⁶

Hogy pontosan milyen természetűek voltak Alsted nagyszámú kiegészítései és javításai, nem tudhatjuk, hiszen nem áll módunkban tanulmányozni az új verziót. A *Colophon* és társai szerepének megítélése szempontjából azonban maga az a tény is jelentős, hogy Alsted tovább dolgozott grandiózus enciklopédiáján, melynek topikus szerkezetét a *cyclognomonica oratoria* mozgósította korábban. Meglehet ugyanis, hogy nem tévedtem akkor, amikor azt állítottam, hogy a *Colophon* a *cyclognomonica oratoria* kombinatorikus

módszerét volt hivatott tökéletesíteni, s noha valóban készültek hozzá topikus kivonatok – olyasfélék, mint a *Manuductio*, az *Usus* és a *Hortulus* –, az végeredményben továbbra is inkább a nagy enciklopédia mozgósítását célozhatta meg, mégpedig az új, méltó módon helyreállított változatét. Ily módon pedig arra következtethetünk, hogy a mindenkori enciklopédia méltó módon történő *restitutio*ja a *Colophon* genetikus és analitikus módszerét figyelembe véve készült el, hiszen a tudnivalók rendjének tökéletes helyreállítását csakis ez, az *immetatio* elvét követő kombinatorikus eszköz biztosíthatta, ahogy annak idején – az 1610-es *Panacea philosophica*ban – is a lullusi művészet kombinatorikája hozta létre a mindenkori enciklopédia lelkének szánt „általános filozófiai lexikont” (*lexicon philosophicum generale*), vagyis az „egyetemes közhelykönyvtárat” (*bibliotheca universalis locorum commonium*).⁴⁷ Az is igaz ugyanakkor, hogy a kombinatorikus módszer nyitottsága szemben a nyomtatott enciklopédia noétikus zártságával végtelenül termékeny, s újabb és újabb nyomtatásra kerülő, topikus enciklopédiák nyersanyagát szolgáltathatja, vagyis gazdagsága sohasem zárható végleg nyomtatott könyvek terébe, legalábbis a kombinatorikus módszer hívei szerint. Hogy nincs tökéletes nyomtatott enciklopédia, arra az eszmetörténet Alsted heroikus törekvései után is számtalan példával szolgál. Hogy ne menjünk messzebb, Bisterfeld sem készítette el a műveiben oly sokat emlegetett tökéletes enciklopédiát, talán nem véletlenül, tollából mindig csak afféle „isagogék” születtek. S mint tudjuk, Alsted nagy rajongója, Leibniz is egész életén át foglalkozott a kérdéssel, ám ő sem készítette el a nagyszabású művet.⁴⁸ A feladat nem egyszemélyes, ezt tulajdonképpen már Alsted is tudta, hiszen számos nála védett disputációt és döbbenetes mennyiségű forrást dolgozott be könyveibe a maga egyedülállóan hatékony módszerével. Leibniz is tisztában volt azzal, hogy a tökéletes enciklopédia számtalan – a *Characteristica universalis* kombinatorikus masináit forgató – akadémia folyamatos munkájának eredménye kell hogy legyen.⁴⁹ Diderot és D’Alembert nagy enciklopédiája majd, igaz teljesen más módszerrel, de természetesen szintén közösségi munka révén született meg, s korántsem a véglegesség igényével!⁵⁰

Az *Encyclopaedia digne restituta* címében még egy fontos adalékkal szolgálhat. A *restitutio* fogalma a neoplatonikus *restitutio ad integrum* fogalmával tart kapcsolatot, illetve Alsted esetében egész konkrétan a Keckermanntól tanult *instauratio imaginis Dei ad hominem* eszméjével, amiként már az 1612-es *Philosophia digne restituta* címében és koncepciójában is így volt ez. Ahogy arról már szó volt, a *Colophon*ban a *restitutio* fogalmának szinonimája a *reformatio*, illetve átvitt értelemben a tudományok megreformálását szolgáló keresztény kabbalista-lullista *revolutio alphabetaria* volt. A kései Alsted az ezeréves földi birodalom eljövételét sürgető egyetemes reformációjának enciklopedikus programját tehát a tudományok kombinatorikus reformációja és a méltón helyreállított topikus enciklopédia jelentette, illetve e két eszköz együttes, kontemplatív alkalmazása, amely a teremtésről, a bűnbeesésről és az üdvözülésről való mindennapos meditációt biztosítva lélekben felkészíthette alkalmazóját az utolsó időkre.⁵¹

Irodalom

- Alsted, Johann Heinrich: *Clavis artis Lullianae et verae logices duos in libellos tributa*. Strassburg (L. Zetzner), 1609. (= *Clavis*).
- Alsted, Johann Heinrich: *Orator*. Ch. Corvinus, Herborn, 1612. (= *Orator*).
- Alsted, Johann Heinrich: *Trigae canonicae, quarum prima est dilucida Artis Mnemologicae ... Secunda est Artis Lullianae, a multis neglectae et nescio quo edicto proscriptae, architectura, et usus locupletissimus. Tertia est Artis Oratoriae novum magisterium*. W. Richter–A. Humm, Frankfurt, 1612. (= *Trigae*).
- Alsted, Johann Heinrich: *Cursus philosophici encyclopaedia libris XXVII*. Ch. Corvinus, Herborn, 1620. (= *Cursus*).
- Alsted, Johann Heinrich: *Triumphus bibliorum sacrorum, seu encyclopaedia biblica*. B. Schmidt, Frankfurt, 1625.
- Alsted, Johann Heinrich: *Encyclopaedia septem tomis distincta*. Szerk. Wilhelm Schmidt-Biggemann és Jörg Jungmayr, Frommann-Holzboog, Stuttgart, 1989–1990 [1630]. (= *Encyclopaedia*).
- Alsted, Johann Heinrich: *Turris David de qua pendent mille clypei, hoc est sylloge demonstrationum quibus invictum robur religionis asseritur per Johannem-Henricum Alstedium*. C. Eifrid, Hanau, 1634. (= *Turris David*).
- Alsted, Johann Heinrich: *Veraedus ad Perillustrem Dominum [...] Wolfgangum Hoffmannum, Liberum Baronem in Grünpüchel [...] e Transylvania in Moraviam expeditus Johanne Henrico Alstedio*. Typus principis, Gyulafehérvár, 1637. (= *Veraedus*).
- Alsted, Johann Heinrich: *Trifolium propheticum. Id est Canticum Cantorum Salomonis, Prophetia Danielis, Apocalypsis Johannis sic explicata, ut series textus, et series temporis prophetici e regione positae lucem menti, et consolationem cordi ingerant. Ad Cyrillum, Patriarcham universi Orientis Constantinopoli*. G. Corvinus és J.-G. Mudpach, Herborn, 1640. (= *Trifolium*).
- Alsted, Johann Heinrich: *Prodromus religionis triumphantis*. Typus principis, Gyulafehérvár, 1641 [recte 1635]. (= *Prodromus*).
- Alsted, Johann Heinrich: *Cyclognomonica oratoria*. In L. Ph. Piscator: *Rudimenta oratoriae, in usum Illustris Scholae Albensis. Praefixe sunt Tabulae methodum huius Libelli indicantes. Accessit item ad finem Cyclognomonica oratoria, studiosae juventuti apprime utilis et iucunda*. Szenci Kertész Ábrahám, Várad, 1649. (= *Cycl. or.*).
- Alsted, Johann Heinrich: *Manuductio excellentissimi Joanni Henrici Alstedii*. In: Szentpéteri Márton: *Az egyetem...*, i. m. 165–208. (= *Manuductio*).
- Antosik, Stanley: *Utopian Machines: Leibniz's „computer” and Hesse's Glass Bead Game*. *The Germanic Review*, 1992. 67.
- Bisterfeld, Johann Heinrich: *Philosophiae primae Seminarium ita traditum, ut omnium disciplinarum fontes aperiat, earumque clavem porrigat*, Typus principis, Gyulafehérvár, 1652. (= *Seminarium*).
- Bisterfeld, Johann Heinrich: *Elementorum logicorum libri tres*. H. Verbiest, Leiden, 1657. (= *Elementorum*).
- Bisterfeld, Johann Heinrich: *Ars seu Canones de reductione ad Praedicamenta*. In Uő: *Bisterfeldius redivivus seu operum Joh. Henrici Bisterfeldii*. A. Vlacq, Hága, 2 k., 1661.
- Homérosz: *Odüsszeia*. Ford. Devecseri Gábor, Bp., 1963. (= *Odüsszeia*).
- Hotson, Howard: *Johann Heinrich Alsted, 1588–1638: between Renaissance, Reformation and Universal Reform*. Oxford University Press, Oxford–New York, 2000.
- Hotson, Howard: *Paradise Postponed. Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism*. Kluwer Academic, Dordrecht–Boston–London, 2001.
- Hotson, Howard: *Johann Heinrich Alsted's Relations with Silesia, Bohemia and Moravia: Patronage, Piety and Pansophia*. *Acta Comeniana*, 1997. 12.
- Hotson, Howard: *Alsted and Leibniz. A Preliminary Survey of a Neglected Relationship*. *Leibniz und Europa. VI. Internationaler Leibniz-Kongress, Vorträge II. rész*. Hannover, 1994. 356–63.
- Makkai László: *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*. Akadémiai, Budapest, 1952.
- Murdock, Graeme: *Calvinism on the Frontier. International Calvinism and the Reformed Church of Hungary and Transylvania, c. 1600–1660*. Clarendon, Oxford, 2000.
- Mirandola, Giovanni Pico Della: *Conclusiones nongentae. Le novecento Tesi dell'anno 1486*. Szerk., ford. és a lat. szöveget s. a. r. Albano Biondi. Olschki, h. n. (Firenze), 1995.

- Szentpéteri Márton: *Az egyetemes tudomány Johann Heinrich Alsted erdélyi írásaiban, 1629–1638*. Dokt. dissz., Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2004.
- Szentpéteri Márton: *Alsted és Descartes „egy lapon”*. *Kombinatorikus enciklopédia és karteziánus meditáció*. Előadás-kézirat, elhangzott az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Babeş–Bolyai Egyetem szervezte *Emlékezet és devóció* c. konferencián, 2006. májusában, Kolozsvárt. (Megjelenés alatt.)
- Tarnai Andor: A váradí Orator extemporaneus. In: Jankovics József (szerk.): *Klaniczay-émlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*. Balassi–MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 1994.
- Tega, Walter: *Arbor scientiarum. Enciclopedia e sistemi in Francia da Diderot a Comte*. Il Mulino, Bologna, 1994.
- Turnbull, G. H.: *Harlib, Dury and Comenius: Gleanings from Hartlib's Papers*. London, 1947.
- Yeo, Richard: *Encyclopaedic Visions: Scientific Dictionaries and Enlightenment Culture*. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2001.
- Wirszubski, Chaim: *Pico della Mirandola's Encounter with Jewish Mysticism*. The Israel Academy of Sciences and Humanities, Jerusalem, 1989.

Jegyzetek

- 1 Szentpéteri Márton: *Az egyetemes tudomány Johann Heinrich Alsted erdélyi írásaiban, 1629–1638*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2004. 104–119.
- 2 Az egyetlen ismert példány a prágai *Klementinumban*: Národní knihovna České republiky XII. L 26. (2). RMNy 1672. A tételre Vásárhelyi Judit hívta fel a figyelmemet jóval a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* harmadik kötetének megjelenése (szerk. Heltai János, Akadémiai, Budapest, 2000) előtt, köszönettel tartozom neki.
- 3 Meglehet, ez is Bisterfeldhez került, lásd erről Szentpéteri: i. m. 162–208.
- 4 „Tu, qui religionem aestimas, laborem istum boni consule, et turrim *Babyloniam*, a nobis destructam, id est, praecipuas argumentationes, quibus omnis generis sectae utuntur, enervatas; itemque *Trifolium propheticum*, hoc est, Danielem, et Apocalypsim; *Notas in novum testamentum*; et *Reformationem philosophiae*, aliaque id genus, cum Deo, a nobis expecta.” *Turris David*, A2^v. (Feloldását lásd az irodalomjegyzékben.)
- 5 „Tuum est, Lector Christiane, hanc prefationem aequa animi lance expendere, ac *Prodromum* nostrum magni illius operis, quod jam ante biennium, et amplius elaboravimus, velut obsidem, et sponsoriā tabellam, aequifacere; nec non *Notas super universa Biblia, Reformationem Philosophiae, Turrim Babel*, et *Encyclopaediam digne restitutam*, (si quidem Deus pristinam valetudinem nobis restituat, pro inexhausta sua misericordia, quam hactenus in morbo meo experior,) a nobis expectare.” *Prodromus*, 10. A *Notas in novum testamentum*-ról, a *Notas super universa Bibliáról* és a *Turris Babelről* lásd Szentpéteri: i. m. 160–162. Érdemes megfigyelni, ahogy Alsted a *restitutio* fogalmát mennyire egyetemes értelemben használja az idézetben; mind a tökéletes enciklopédia, mind pedig saját megromlott egészsége tárgya lehet a végső helyreállításnak.
- 6 „Peroratio in Apocalypsin. Atque haec habui, quae in divinisimum hunc librum scriberem. Quam quidem ad rem mihi ansam praebuit realis ille, ut ita dicam, commentarius, qui tum in Oriente, tum in Occidente quotidie scribitur ab iis, qui delecti sunt, ut plagam infligant draconi, id est, Turcae; et bestiae, id est, Papae. Ibi strenuam operam navat Persa, ut nihil dicam de rebellionibus Bassarum, et mutuis odiis et caedibus purpatorum in ipsa Porta, quam vocant: hic aleam jecerunt Septentrionales illi, qui antehac tale quid tentarunt. Haec inquam, res me impulit, ut librum hunc diligentius evolverem; et inter alia causam inquirerem, cur Turca hactenus nihil moverit contra Hungariam, aut vicinas regiones, cum affatim ipsi suppetat occasio: cur item laudatissimus Rex Sveciae non potuerit telam coeptam pertexere. Utrumque videbis in hoc libro; ut et alia plura id genus. Ubi ingenue fateor, me, ubi potui, secutum esse Brightmannum, et ideo nonnulla, quae antehac scripsi de epochis hujusmodi prophetis, necesse habuisse ut retractarem. Quod equidem tantum abest, ut turpe putandum sit, ut potius nobis gratulari debeamus, quando veritati manum nos dare intelligimus. Atque hoc idem in Reformatione philosophiae fecisse nos videbis. Quam tibi una cum hoc Trifolio prophetico commendamus: et hoc posterius ita tibi utendum da-

- mus, ut inde petas, quae in tanta rerum perturbatione animum tuum ad primi motoris curam, passim in hisce tribus libellis depictam, elevent, ibique te quiescere jubeant. Sed nunc appendamus brevem trium horum libellorum Chronologiam, sive chronotaxin.” Alsted, *Trifolium propheticum*, 179. (Feloldását lásd az irodalomjegyzékben.)
- 7 Hotson szerint a végleges címben előforduló *colophon* (betetőzés) szó Alsted romló egészségi állapotára vonatkozó reflexióként értendő. Vö. Howard Hotson: *Johann Heinrich Alsted, 1588-1638: between Renaissance, Reformation and Universal Reform*. Oxford University Press, Oxford–New York, 2000. 174. Nem kizárt azonban, hogy a szerző valóban tökéletes megoldást látott e művében, azaz korábbi enciklopédikus törekvéseinek betetőzését.
- 8 Alsted, *Veraedus*, 14–24. (Feloldását lásd az irodalomjegyzékben.) A *circulus historicus* korábbi változatait lásd *Cursus*, 2. k., 639. *Encyclopaedia*, 478. *Cycl. or.*, 10. *Trigae*, 169–171. *Orator*, 58–62. A *circulus lexicus* korábbi példáit lásd *Cursus*, 2. k., 633. *Encyclopaedia*, 476. *Cycl. or.*, 3. *Encyclopaedia*, 2339. (Feloldásukat lásd az irodalomjegyzékben.) A szerző szűkszavúsága a kombinatorikus spekulációk szociológiai értelemben vett kettős természetével függ össze, az efféle művek ugyanis csak „félig” nyilvánosak, megérteni azokat a csak a tanítványok legszűkebb körében megvitatott okkult és hermetikus összefüggések ismeretének hiányában nem könnyű feladat. Lásd erről Szentpéteri: i. m. VII. 74., 100–103.
- 9 „Nam et meliores literas impendio amas; et qui sacris illarum literarum strenue operantur, foves, et bibliothecam, quae est literarum matrix, ac literatorum nutrix, instructissimam habes.” *Veraedus*, 4.
- 10 „Perillustris Domine, ita est, ut Homerus Odys. 11. monet: Iis, qui feliciter navigare cupiunt, opus est ventus secundus et remigatio. Ventus secundus a Deo est; remigatio a nautis. Sed et a nautis est velificatio; qua nempe sit, ut *Vela volent scite ventis aptata secundis*.” *Veraedus*, 3. A parafrázelt hely Homérosznál: „És a sötétkékori hajó mögül íme kíséző / jó szelet is küldött az utunkra, vitorladagasztót, / széphaju Kirké, félelmes, zengőszavu isten. / Elrendeztük egészen a bárkánk felszerelését, / s ültünk: szél meg a kormányos vitték csak a bárkát. / Rajta egész napon át feszesen duzzadt a vitorla. / S már a nap is lebukott, árnyékba borultak az utcák, / ekkor elért a hajónk is a mélyvízű Ókeanoszhoz.” *Odüsszeia*, 185. (Feloldását lásd az irodalomjegyzékben.)
- 11 „Id omne cum in omni vitae humanae societate (utpote in qua videas continuam navigationem) tum in nostra illa, quam scholasticam dicunt, vel imprimis observare est.” *Veraedus*, 3. Alsted szerint négy státusa, avagy rendje van az emberi életnek, ez az *Oeconomicus*, a *Scholasticus*, a *Politicus* és az *Ecclesiasticus* lásd *Encyclopaedia*, 27.
- 12 „Hic enim, si quis vastum Encyclopaediae Oceanum feliciter navigare in votis habeat, ventum secundum a Deo piis precibus implorare juxta et impetrare; velificationem idoneam a patronis rei literariae optare ac sperare; remigationem prudentem a praeceptoribus expetere ac expectare debet.” *Veraedus*, 3. Figyelemre méltó, miként tölti be a már idézett Homérosz-hely mély vizű Ókeanosza a *vastus Encyclopaediae Oceanus*-metafora képi síkjának szerepét.
- 13 „In Patronis rei literariae T. G. facile agmen ducere laetus-lubens ex Kinnero nostro intellexi.” *Veraedus*, 3. (Feloldását lásd az irodalomjegyzékben.) Kinnerről lásd G. H. Turnbull: *Hartlib, Dury and Comenius: Gleanings from Hartlib's Papers*. London, 1947. 382 skk. Lásd még Makkai László: *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*. Akadémiai, Budapest, 1952. 55–57., 63. Hotson: i. m. 161., 162., 173., 178.
- 14 A fiatalkori tájékozódásról lásd Howard Hotson: *Johann Heinrich Alsted's Relations with Silesia, Bohemia and Moravia: Patronage, Piety and Pansophia*. *Acta Comeniana*, 1997. 12.
- 15 Igaz, Alsted később az általános cirkulusok leírásakor azt állítja, hogy azok száma a szabad és mechanikai tudományok számától függ, vö. *Veraedus*, 7.
- 16 Jacques Cappelről lásd Hotson: i. m. (2000) 174. Hotson elképzelhetőnek tartja, hogy a *Colophon* itt Cappel *Historia sacra et exotica ab Adamo usque ad Augustum, demonstrationibus mathematicis fulta et documenti ethicis locupletata* (Sedan, 1613) című könyvére támaszkodik.
- 17 A *Triumphus*ban Pico nyomán határozza meg Alsted a természeti mágiát: „*Judicium de magia ex Sacris collectum* [...] *Magia naturalis est, quae singulari paucisque cognito modo docet maritare naturas, hoc est, applicare activa passivis. Haec definitio sumta est ex Conclusionibus Iohannis Pici*.” *Triumphus* (Feloldását lásd az irodalomjegyzékben.), 614. Lásd még Giovanni Pico Della Mirandola: *Conclusiones nongentae. Le nove-*

- cento Tesi dell'anno 1486. Szerk., ford. és a lat. szöveget s. a. r. Albano Biondi. Olschki, h. n. (Firenze), 1995. és Wirszubski Chaim Wirszubski: *Pico della Mirandola's Encounter with Jewish Mysticism*. The Israel Academy of Sciences and Humanities, Jerusalem, 1989. Alsted Kinnernek 1636 februárjában H. C. Agrippa von Nettesheim *De occultája* mellett Pico konklúzióit ajánlja olvasásra, lásd Hotson: i. m. 161–163., 174.
- 18 Lásd erről Szentpéteri: i. m. 93–94.; Szentpéteri Márton: *Alsted és Descartes „egy lapon”*. *Kombinatorikus enciklopédia és karteziánus meditáció*. Előadás-kézirat, elhangzott az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Babeş–Bolyai Egyetem szervezte *Emlékezet és devóció* c. konferencián, 2006 májusában, Kolozsvárott. (Megjelenés alatt.)
- 19 Erről részletesen lásd Szentpéteri: i. m. 45–103.
- 20 „Hanc Reformationem T. G. destinatum esse hic meus Veraedus nuntiat: ut et illud, viam compendiarium ad extemporaneum meditandi, scribendi, et loquendi modum contineri egregia illa Cyclopaediae, et Encyclopaediae voce.” *Veraedus*, 6.
- 21 Gemma művéről részletesebben lásd Szentpéteri: i. m. 48–73.
- 22 Tarnai Andor: A váradi Orator extemporaneus. In: Jankovics József (szerk.): *Klaniczay-émlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékeztére*. Balassi–MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 1994.
- 23 „Quicunq[ue] igitur via plana et expedita ad sapientiae et eloquentiae edita templa cum laude et fructu grassari ac pertingere cupit, sepositis omnibus aliis adminiculis, ita stauat.” *Veraedus*, 6.
- 24 Lásd még Bisterfeldnél: „seposito omni subsidio”, *Ars seu Canones*, 45. (Feloldását lásd az irodalomjegyzékben.)
- 25 Lásd például a *Mirabiles effectus artificii Lulliani* c. szakaszt *Clavis*, 14. (Feloldását lásd az irodalomjegyzékben.)
- 26 Et „pleno fateberis ore, cyclognomonicam istam disserendi rationem omnia disciplinarum compendia complecti.” *Veraedus*, 13.
- 27 Részletesen lásd Szentpéteri: i. m. (2004) 45–103.
- 28 „Sed hic quiescat Veraedus noster; cujus phalerae, plusquam aureae, sunt numero duae: videlicet *genesis et analysis cyclica*, hoc est, genesis metaphysica, physica, ethica, theologica, etc. quod idem de analysi est statuendum. Quare si aliquid componere, vel resolvere velis, dispice quid in tuo themate sit metaphysicum, physicum, mathematicum, theologicum, juridicum, medicum, mechanicum. Quibus paucis verbis omnia, prope dixerim, discentiae compendia complexus sum.” *Veraedus*, 24.
- 29 „12. Usus axiomaticus consistit in eo, quod omnes disciplinae ex iis deducantur, et in ea reducuntur. Unde oritur axiomatum catena. Estque Genesis et Analysis. 13. Genesis est disciplinarum ex principiis eductio. Ea oritur ex congrua principiorum combinatione; quae est Axiomatica et Syllogistica. 14. Analysis est disciplinarum ad principia reductio. Haec est lydius lapis earum.” *Manuductio*, fol. 24. Egy konkrétabb példa a szövegek vagy értekezések analízisére: „Analysis est accuratum de textu seu dissertatione in sua principia resoluta iudicium. Locuplex sit Analysis, quotuplex in textu adhibita sint Genesis idque ordine retrogradu. Analysis audemur pote praxis frugalem compendiorum ac tabularum praesupponit cognitionem.” Uo., fol. 19. Lásd még uo. fol. 21–22. Persze Bisterfeldtől is számtalan példát lehet idézni ez ügyben, lásd például: „Si quidem omnis humana cognitio aut est *analysis*, rerum junctarum seunctio seu distinctio, aut *genesis*, seunctarum conjunctio, aut varia *utriusque complicatio*.” *Seminarium*, 5. (Feloldását lásd az irodalomjegyzékben.)
- 30 Alsted pályája elején még a *synthesis* szót használta a *genesis* helyett lásd *Clavis*, 80.
- 31 „Nam *cyclopaedia* est disciplina circularis; *encyclopaedia*, circulus omnium facultatum.” *Veraedus*, 6. Érdekes ebből a szempontból Szenci Molnár Albert szótára (E. Hutter, Nürnberg, 1604), amely kísértetiesen hasonló módon adja vissza a két fogalmat magyarul. Az *encyclopaedia* Szenci szerint a *tudományoknak kerekdeden egymásban függése*, a *cyclopaedia* pedig *az egész könyvbéli tudományoknak kerekdeden egymásból függő egész tudománya*. A *cyclognomonica* és az *encyclopaedia* fogalmainak összefüggéseire Alsted már az enciklopédiában is utalt: „Itaque nihil peccamus, quando hanc didacticam [értsd cyclognomonicam] excolendam suscipimus: quam ipsa vox *Encyclopaedia* nobis commendat.” *Encyclopaedia*, 2328.
- 32 Az *Ususról* és a *Hortulusról* ez utóbbi kritikai kiadásával részletesen lásd Szentpéteri: i. m. (2006).
- 33 Részletesebben lásd Szentpéteri: i. m. (2004) 94–93.; Szentpéteri: i. m. (2006).

- 34 A programról lásd Hotson: i. m. (2000) 66–73.; Szentpéteri: i. m. (2004) passim. Hogy Alsted teológiai értelemben messzemenően elfogadhatónak tartotta az *instauratio imaginis Dei ad hominem* enciklopédia segítette megvalósítását Erdélyben, arra több fényt vethet a *Prodromus religionis triumphantis* egy jellemző passzusa, ahol arról szól az enciklopédista, hogy a bűnbeesés során megsérült természetes értelmünk (*recta ratio* vagy *lumen naturae*) eredeti, paradicsomi képességeit visszanyerhetjük abban az esetben is, ha különleges szellemi adottságokkal rendelkező bölcs emberekkel beszélgetünk, és különösen az iskolákban, ahol a különféle tudományok alaposan kiművelik az emberi elmét, s így értelmünk nagyobb tökéletességre juthat. Lásd *Prodromus*, 677.
- 35 Howard, Hotson: *Paradise Postponed. Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism*. Kluwer Academic, Dordrecht–Boston–London, 2001. 174.
- 36 Lásd erről részletesebben többek között Hotson: i. m. (2001).
- 37 Mint például a *Rudimenta linguae latinae*hez (Typus principis, Gyulafehérvár, 1634) tartozó *Sylvula lexicae Latinae*, vagy az enciklopédia lexikonjai, nomenklaturái.
- 38 „Omnis meditatio, scriptio, et dissertatio instituat ex circulo generalissimo, generali, vel specialissimo. Circulus generalissimus exhibet omnes omnium facultatum terminos, methodice dispositos; generalis continet terminos illius disciplinae proprios, ad quam pertinet res proposita; specialissimus repraesentat terminos praecipuarum partium, quibus haec vel illa disciplina continetur. Unde sit ut circulus generalissimus sit unicus; generalis variet pro numero disciplinarum liberalium et mechanicarum; specialis similiter multiplex sit pro varietate partium cujusque disciplinae. Quare si meditatio, scriptio, vel dissertatio aliqua sit suspicienda, oportet ita statuere, rem propositam esse veluti centrum, et terminos disciplinarum constituere circumferentiam. Proinde illi termini vel singuli, vel combinati, ideoque infinitis modis, possunt de re proposita affirmari vel negari. Cujus rei specimen hic exhibeo in Circulo Lexico et Historico et ita exhibeo, ut puer in utroque isto Circulo possit se exercere; hac nimirum ratione. Ad manum sit quaecunque Lexicon, et obviae quaeque voces applicentur rei ad disserendum propositae; ita ut primo multiplicetur sententiae, deinde singulae explicentur, probentur, vel amplificentur, ideoque beneficio immeationis, qua sit, ut quilibet terminus cum quolibet possit conjungi affirmando, negando, comparando, ducendo per praepositiones et conjunctiones.” *Veraedus*, 6–7.
- 39 Az immeatív kombinatorikáról lásd Szentpéteri: i. m. (2004) 70–73., 139–155.
- 40 „Immeatio mentalis est, mutua cogitationum humanarum unio ac communio; qua modo prorsus admirabili mutuoque quodam illapsu se mutuo explicant, probant ac amplificant et multiplicant, unde necessario resultat Immeatio artium et notionum secundarum, maxime logicarum.” *Elementorum*, 7. (Feloldását lásd az irodalomjegyzékben.)
- 41 „Ex panharmonia rerum oritur ineffabilis earum immeatio, seu mutua unio, et communio. Utque panharmonia rerum est omnis humanae praxeos, puta contemplationis, actionis et effectiois, seu veritatis, honestatis, et utilitatis mensura et basis; ita immeatio est omnis geneleos janua omnisque analyseos per universam encyclopaediam clavis.” *Seminarium*, 49.
- 42 „Hujusmodi sententiae infinitae possunt ex Circulo Lexico, absque alterius libri subsidio erui. Quod si jam haec vel illa sententia sit explicanda, probanda, vel amplificanda, id omne potest ex illo ipso circulo praestari.” *Veraedus*, 11.
- 43 „Non est necesse ut omnes et singulas literas illarumque combinationes percurras. Satis est, si habeas duo vel tria insignia argumenta. Neque enim numero, sed pondere certandum. Itaque si in una litera non statim succedat negotium, abi ad aliam, et vide, quatenam literae tuo accommodatae sunt negotio.” *Encyclopaedia*, 2336.
- 44 Lásd a *De defensione inventarum propositionum* c. részt, *Clavis*, 82–83.
- 45 „Quod si Circulo illi Lexico immisceas alios circulos totales et partiales v. g. circulis transcendentium, praedicamentorum, thematum, argumentorum, axiomatum et alios id genus infinitos, procul dubio album mihi adjicies calculum, et pleno fateberis ore, cyclogonomicam istam disserendi rationem omnia disciplinarum compendia complecti. Sed hac de re videris Reformationem nostra.” *Veraedus*, 13. Az album calculum kifejezés kettős jelentéssel is bírhat; egyfelől a számológépet (calculum), illetve ekképp a kalkulus (számolat, kiszámítás) fogalmával, másfelől pedig a szózatoló-, azaz szavazókövet (al-

bum calculum) is kapcsolatban állhat. A fehér kő a pozitív, a fekete a negatív döntés jele. Finály Henrik szerint innen származik – az Alstedt által is használt – helyben hagyni valamit, melléállni jelentésű *album calculum rei alicui adjicere* kifejezés. Hogy a fordulat kereskedelmi, illetve matematikai értelmű szemantikai mezőjét is számba kell vennünk Alsted metaforikus nyelvhasználatának esetében, mutathatja, hogy másutt a szám- vagy ostábla jelentésű *abacus* szót is alkalmazza Llull módszerének, illetve a ciklognomonikának bemutatásakor. Vö. például *Encyclopaedia*, 2337.

- 46 L. Hotson: i. m. (2000) 176–177. Kinnerről, illetve Alsted fiáról lásd még Graeme Murdock: *Calvinism on the Frontier. International Calvinism and the Reformed Church of Hungary and Transylvania, c. 1600–1660*. Clarendon, Oxford, 2000. 89.
- 47 Szentpéteri: i. m. (2004) 10–11.
- 48 Howard, Hotson: Alsted and Leibniz. A Preliminary Survey of a Neglected Relationship. *Leibniz und Europa. VI. Internationaler Leibniz-Kongress, Vorträge II. rész*. Hannover, 1994. 356–363. Nem fejezte be *magna instauratió*ját Francis Bacon sem, nem Tommaso Campanella a magáét, és Comenius is félbehagyta a *Consultatio catholicá*t.
- 49 Stanley Antosik: Utopian Machines: Leibniz’s „computer” and Hesse’s Glass Bead Game. *The Germanic Review*, 1992. 67.
- 50 Walter Tega: *Arbor scientiarum. Enciclopedia e sistemi in Francia da Diderot a Comte*. Il Mulino, Bologna, 1994; Richard Yeo: *Encyclopaedic Visions: Scientific Dictionaries and Enlightenment Culture*. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2001.
- 51 A meditatív funkcióról lásd Hotson: i. m. (2000) 171–172.; Szentpéteri: i. m. (2004) 103.; uő: i. m. (2006).

Summary

MÁRTON SZENTPÉTERI

UNIVERSAL ENCYCLOPAEDIA AT THE END OF THE WORLD

This paper is a revised version of chapter II. 3. (*Universal Encyclopaedia*) of my doctoral thesis, *Universal Method in Johann Heinrich Alsted’s Transylvanian Works, 1629–1638*. The thesis itself—as its title shows it clearly—intends to thoroughly investigate the Herborn scholar’s Transylvanian works with respect to the late Millenarian encyclopedism of their author. It begins with a close reading of the Gyulafehérvár grammars, especially focusing on the rudimenta of Latin, Greek and Hebrew-Aramaic language, and their identical combinatorial method of teaching grammar. Then it continues with the posthumous 1649 edition of the peculiar combinatorial instrument—the *cyclognomonica oratoria*—that could mobilize the otherwise motionless topical *Encyclopaedia septem tomis distincta* from 1630. Finally, it arrives at the topic of the present paper, that is, the interpretation of the perfect „couple” of the combinatorial *Reformatio philosophiae* (c. 1636) and the topical *Encyclopaedia digne restituta*—both of them are known only from indirect sources. The thesis also provides insights into Alsted’s theory of psalm translation and universal poetics with a reconstruction of the 1609 correspondence between Alsted and Albert Szenci Molnár, the leading Hungarian reformed intellectual. Further, with strict respect to their Millenarian encyclopaedic efforts, the thesis also discusses the Trinitarian worldview of the Herborn intelligentsia in Transylvania represented

by Alsted and his successors, Johann Heinrich Bisterfeld and Comenius. It publishes a hitherto unknown manuscript (*Manuductio excellentissimi Joannis Henrici Alstedii*) as well, which sheds more light on how did Bisterfeld—the direct successor of Alsted’s intellectual legacy in Transylvania—appropriate his master’s works that remained unpublished after the death of Alsted in 1638.